

ГУВОҲНИНГ ПРОЦЕССУАЛ МАҚОМИ ВА УНИНГ ПРОЦЕСС ИШТИРОКЧИСИ СИФАТИДА ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ

Ашуров Нодир Найимович

Жиноят ишлари бўйича Бухоро шаҳар суди судьяси

Аннотация: *мазкур мақолада, одил судловни амалга оширишда жиноят процессининг муҳим иштирокчиси ҳисобланган гувоҳнинг процессуал мақоми, иш бўйича ҳақиқатни аниқлашда қонуний, адолатли ва асосли қарор қабул қилишнинг муҳим кафолати ҳисобланган гувоҳларнинг кўрсатувлари ишончлилигини таъминлаш мақсадида уларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасидаги қонун нормаларини қўллашдаги айрим муаммолар таҳлил қилинган.*

Калит сўзлар: *гувоҳ, гувоҳнинг ҳуқуқий мақоми, шахснинг ҳуқуқ ва манфаатлари, жиноят процесси, процесс иштирокчиларининг хавфсизлиги, хавфсизлик чоралари.*

Мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритганидан буён ўзига хос ва мос одил судлов институтини шакллантириш йўлида суд-ҳуқуқ ислоҳотлари изчиллик билан амалга оширилиб келинмоқда.

Президент Ш.М.Мирзиёев ўз вазифасига киришган вақтдан бошлаб, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини энг олий қадрият сифатида эътироф этиш ва кафолатлаш янги босқичга кўтарилди. Президент томонидан илгари сурилган “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”нинг йўналишидан бири ҳам айнан “мамлакатимизда адолат ва қонун устуворлиги тамойилларини тараққиётнинг энг асосий ва зарур шартига айлантириш” деб номланиб, бу борада яқин келажакда амалга оширилиши лозим бўлган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотлар белгилаб берилган.

Суд ҳуқуқ соҳасида ислоҳотларнинг амалга оширилиши, аввало мамлакат ривожига ҳамда халқаро майдондаги ўрни ва нуфузини оширишда муҳим саналган тинчлик ва барқарорликка эришиш, шахснинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилишнинг механизмини шакллантиришни, одил судловга кўмаклашувчи шахсларнинг хавфсизлигини амалда ишончли таъминлаш орқали иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш орқали адолатли, асосли ва қонуний қарор қабул қилиш имконини беради.

Ҳақиқатни аниқлаш жиноят процессининг муҳим принципларидан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 22-моддасида “Суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят юз берганлигини, унинг содир этилишида ким айбдорлигини, шунингдек у билан боғлиқ барча ҳолатларни аниқлаш шарт” [1, 12-бет] эканлиги белгилаб қўйилган. Ушбу Кодекснинг 82-моддасида исботланиши зарур бўлган ҳолатлар доираси белгиланган ҳамда уларнинг мазмунини далиллар ва уларни

аниқлаш, баҳолаш ва расмийлаштириш жараёнини ўз ичига олувчи исботлаш фаолияти ташкил этади.

Исботлаш ишнинг ҳолатларини тўғри ва тўлиқ аниқлаш орқали ҳақиқатни рўёбга чиқаришнинг асосий шarti, ягона процессуал-ҳуқуқий воситаси ҳисобланади.

Одил судловни амалга оширишга ёрдам берувчи муҳим процесс иштирокчиси-гувоҳнинг кўрсатувлари жиноят ишларини судда юритишдаги исбот қилиш фаолиятининг муҳим элементи ҳисобланади.

А.Пўлатовнинг фикрича, жиноят процессидаги гувоҳнинг мақоми ва унинг юридик белгиларини уч гуруҳга ажратиш мумкин. Булар:

а) жиноят иши бўйича аниқланиши зарур бўлган ҳолат ҳақида маълумотга эгалик;

б) судда, суриштирувда ёки терговда кўрсатув бериш иқтидорининг мавжудлиги;

в) кўрсатув бериш иқтидорини бевосита амалга ошириш[2, 19-бет].

Ўзбекистон Республикаси ЖПКга шарҳларнинг 128-моддасига берилган шарҳида гувоҳнинг икки тури мавжуд эканлиги таъкидланади, булар: а) ихтиёрий гувоҳ; б) мажбурий гувоҳ[3, 143-бет].

Муаллифларнинг фикрича, биринчи гуруҳга – вояга етмаган ва гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг яқинлари киритилиши лозим. Мажбурий гувоҳ турига эса – берилган гувоҳликни ўз имзолари билан тасдиқлайдиган шахслар киради.

Ўзбекистон Республикаси ЖПКда Гувоҳнинг процессуал-ҳуқуқий мақоми масаласида қуйидаги қоидалар белгиланган:

а) гувоҳ фақат жисмоний шахс бўлиши мумкин;

б) гувоҳнинг мақоми доимо у эга бўлган маълумот яъни, жиноят ҳодисаси ва унга тааллуқли ҳолатлар билан боғлиқ;

в) гувоҳнинг мақоми расмий юритилаётган жиноят иши билан боғлиқ; г) гувоҳнинг мақоми жиноят-процессуал муносабатларда у амалга оширадиган функциялар (ЖПКнинг 65-моддаси).

Демак гувоҳнинг мақоми бир қанча элементларнинг йиғиндисидан ташкил топган тизимли процессуал-ҳуқуқий ҳодиса ҳисобланади. Ушбу элементлар ўзаро боғлиқ ва бир бирини тақозо этади.

Шундай экан, фақат инсон – жисмоний шахс ўзининг ақлий имконияти туфайли, муқаддам содир бўлган ижтимоий ҳодиса ҳақида хотирасида сақланаётган ахборотларни такроран тиклаш ва баён қилиш иқтидорига эга. Инсондаги ана шу қобилият муайян ижтимоий-ҳуқуқий вазиятларда ижтимоий зиддиятни тўғри ва асосли ҳал этишга хизмат қилади.

Процесс иштирокчиси сифатида гувоҳга жисмоний, руҳий таҳдид ўтказиш жиноят судлов ишлари самарадорлигини пасайишига олиб келувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Процесс иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлашда «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси» (8-модда), «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги

халқаро пакт» (14-модда), БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1985 йил 29 ноябрда қабул қилинган «Жиноят ва мансаб суиистеъмоллигидан жабрланганлар учун одил судловнинг асосий принциплари тўғрисидаги декларация», БМТнинг 2000 йил 15 ноябрда қабул қилинган «Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши конвенция» (24-модда), БМТнинг 2000 йилда қабул қилинган «Жиноятчилик ва одил судлов тўғрисида: XXI аср чақириғига жавоблар» номли Вена декларацияси, БМТнинг 2005 йил 22 июлда қабул қилинган Раҳбарий принциплари (27-модда) ва бошқа халқаро ҳужжатлардаги қоидалар ҳуқуқий асос сифатида эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22, 43, 44-моддаларида мустаҳкамланган қоидалар ҳам барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишга хизмат қилади. ЖПКнинг бир қанча моддаларида ҳам процесс иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш тўғрисидаги қоидалар ўз аксини топган. ЖПКнинг 270-моддасига кўра, жабрланувчи, гувоҳ ёки ишда иштирок этаётган бошқа шахсларга, шунингдек уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларига ўлдириш, куч ишлатиш, мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш ёхуд мол-мулкига шикаст етказиш билан ёки ўзга ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар билан таҳдид қилинаётганлиги ҳақида етарли маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда суриштирувчи, терговчи, прокурор суд бу шахсларнинг ҳаёти, саломатлиги, шаъни, кадр-қиммати ва мол-мулкни муҳофаза қилиш, шунингдек айбдорларни аниқлаш ҳамда уларни жавобгарликка тортиш чораларини кўришлари шарт [4, 208-бет].

Жиноят-процессуал кодексининг 19-моддасида “Процесс иштирокчилари хавфсизлигининг кафолатларига жабрланувчиларнинг, гувоҳларнинг, холисларнинг ёки процесснинг бошқа иштирокчиларини, шунингдек уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларининг хавфсизлигини таъминлаш тақозо этган ҳолларда суднинг ёпиқ суд мажлиси ўтказиш ҳуқуқи ҳам тааллуқлидир”, -деб кўрсатилган.

Шунингдек, жабрланувчилар, гувоҳлар, холислар ва процесс бошқа иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида тергов ҳаракатлари баённомасининг кириш қисмлари танишиб чиқиш учун тақдим қилинмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда баённомаларнинг кўрсатиб ўтилган процесс иштирокчилари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган кириш қисмлари муҳрланган ҳолда сақланиши ЖПКнинг 375-моддасида белгиланган.

Бундан ташқари, суд мажлисига чақирилиши лозим бўлган шахсларнинг рўйхатида процесс иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида уларнинг таҳаллуслари кўрсатилиши мумкин. Хорижий мамлакатлар жиноят процессида ҳам таҳаллусларни кўрсатиш амалиётидан кенг фойдаланилади. Жумладан, Болгарияда таҳаллус сифатида идентификация рақамларидан, Чехияда ўйлаб топилган фамилия ва исмлардан, Эстонияда шартли исмлардан, Нидерландияда алфавитдаги ҳарфлардан фойдаланилади². Таҳаллус остида, жиноят процессида яширин тарзда иштирок этаётган ва суд залида ҳозир бўлмаган жабрланувчи билан телефон орқали боғланиш ёки унинг фикри ёзма равишда олиниши мумкин [5, 8-бет].

Хавфсизлиги таъминланишига муҳтож бўлган шахслар ҳақидаги маълумотлар улар иштирокида ўтказилган тергов ҳаракатлари баённомаларининг кириш қисми билан бирга муҳрланган ҳолда судга тақдим этилади. Улар билан фақат айблов хулосасини тасдиқловчи прокурор ва ишни кўриб чиқувчи судья танишишлари мумкин (ЖПКнинг 380-моддаси). Бундай шахсларни таниб олиш хавфсизлигини таъминлаш мақсадида уларнинг фотосуратидан фойдаланилади (ЖПКнинг 127-моддаси). Бугунги кунда баъзи давлатларда гувоҳ ва жабрланувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида мазкур тергов ҳаракатини ўтказиш жараёнини тубдан ўзгартириш тавсия этилмоқда.

Иштирокчиларга нисбатан ўтказиладиган ғайриҳуқуқий таҳдид турли кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Масалан, телефон орқали суҳбатда ёки шахсий учрашувда таҳдидли сўзларни айтиш, кўчаларда шахснинг орқасидан индамай кузатиб юриш, мол-мулкка шикаст етказиш ёки уни йўқ қилишга интилиш, оила аъзоларини таъқиб остига олиш, турли уйдирма ва бўҳтонлар тарқатиш, зўравонлик ёки ўлдириш билан кўрқитиш ва ҳ.к.

ЖПКнинг 270-моддасининг таҳлили кўрсатадики, иштирокчиларга нисбатан ғайриҳуқуқий таҳдид солиниши мумкинлиги тўғрисида етарли маълумотлар мавжудлиги хавфсизликни таъминлаш чоралари кўрилишига асос бўла олади. Мазкур асослар процессуалчи олимлар томонидан турлича талқин этилган. Масалан, А.Ю.Епихиннинг фикрича, одил судловга кўмаклашишни истаган шахсларга ўтказилаётган таҳдид тўғрисидаги ҳар қандай маълумотлар (шахснинг аризаси, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан таҳдид солиш фактининг аниқланганлиги, бошқа манбалардан олинган хабарлар) хавфсизликни таъминлаш чораларини қўллаш учун асос бўлади[6, 251-бет]. Н.В.Щедрин эса, «...хавфсизлик чораларини қўллаш зарурияти тўғрисида алоҳида сигнал бу чоралар қўлланишига асос бўлади», [7, 251-бет] деб ҳисоблайди. Фикримизча, ваколатли органлар томонидан процесс иштирокчисига хавф солинаётганлиги тўғрисида процессуал ёки бошқа манбалардан олинган маълумотлар, шахсларнинг хавфсизлик чораларини қўллаш тўғрисидаги аризалари ушбу чораларни қўллаш учун асос бўлади.

ЖПК 270-моддасининг иккинчи қисмида: «Суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд ички ишлар органларига ишда иштирок этаётган шахсларнинг ҳаёти, саломатлиги, шаъни, қадр-қиммати ва мол-мулки муҳофаза қилинишини таъминловчи барча зарур чораларни кўриш хусусида ёзма равишда топшириқ беришга ҳақлидир», дейилади. Барча зарур чоралар нималардан иборат, иштирокчиларга нисбатан қандай хавфсизлик чоралари қўлланиши тўғрисида қонун ҳеч қандай шарҳ бермайди.

А.Умархоновнинг фикрича, ички ишлар органларида одил судловга кўмаклашувчи шахслар ҳимоясини таъминлашнинг процессуал чораларини амалга ошириш учун моддий техникавий имкониятлар етишмайди. Шу боис, жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш билан шуғулланадиган ички ишлар органларида янги тузилмаларни ташкил этиш талаб этилади», [8, 16-бет].

Процесс иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш чоралари Жиноят-процессуал кодексида тўлиқ баён этилмаганлиги боис, жиноят процессида

иштирокчилар хавфсизлигини таъминлаш институтини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг “Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги 2019 йил 14 январдаги қонуни қабул қилинди.

Мазкур Қонунининг 6-моддасида, қуйидаги хавфсизлик чоралари қўлланилиши назарда тутилган:

- 1) ҳимоя қилинувчи шахс тўғрисидаги маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш;
- 2) шахсни, уй-жойни ва бошқа мол-мулкни кўриқлаш;
- 3) ҳимоя қилинувчи шахсга махсус индивидуал ҳимоя воситаларини ва техник воситаларни бериш;
- 4) вақтинчалик хавфсиз жойга жойлаштириш;
- 5) бошқа яшаш жойига кўчириш, иш (хизмат) ёки ўқиш жойини ўзгартириш;
- 6) ҳужжатларни алмаштириш;
- 7) ҳимоя қилинувчи шахс тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланилишини чеклаш;
- 8) қамоқда ёки жазони ўташ жойларида сақланаётган ҳимоя қилинувчи шахсга нисбатан қўшимча хавфсизлик чораларини таъминлаш.

Фикримизча, мазкур қонун нормалари билан процесс иштирокчилари хавфсизлигини таъминлашни тартибга солувчи жиноят процессуал қонуни нормалари ўртасида айрим тафовутлар мавжуд. Шунингдек, Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунда хавфсизлик чораларини қўллаш механизми тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Жумладан:

биринчидан, қонунда ички ишлар органларининг ёки Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати органларининг юритувида бўлган жиноят ишлари бўйича ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари мазкур органлар томонидан таъминланиши назарда тутилган;

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессал кодекси 270-моддасининг 2-қисмида, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд ички ишлар органларига ишда иштирок этаётган шахсларнинг ҳаёти, саломатлиги, шаъни, кадр-қиммати ва мол-мулки муҳофаза қилинишини таъминловчи барча зарур чораларни кўриш хусусида ёзма равишда топшириқ беришга ҳақли эканлиги кўрсатилган.

Бундан кўринадики, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят ишларини юритиш тартибини белгиловчи Жиноят-процессуал кодексида процесс иштирокчилари хавфсизлигини таъминловчи ягона орган ички ишлар органлари ҳисобланади.

Иккинчидан, мазкур қонун 5-моддасининг 2-қисмида, “ҳимоя қилишни таъминлаш тўғрисидаги қарор жиноят ишини юритаётган, терговга қадар текширувни амалга ошираётган, суриштирув, дастлабки тергов органлари ва суд томонидан қабул қилинади”;

4-қисмида, “суднинг ёки прокуратура органининг юритувида бўлган жиноят ишлари бўйича ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари ҳимоя қилинувчи шахслар жойлашган ердаги ички ишлар органлари томонидан суднинг ёки прокурорнинг қарорига биноан таъминланади” деб қайд этилган.

Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессал кодекси 270-моддасининг 2-қисмида, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд томонидан ишда иштирок этаётган шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун зарур чораларни кўриш хусусида ёзма равишда топшириқ беришга ҳақли эканлиги кўрсатилган.

Фикримизча, қонунинг мазкур нормаларида ўзаро бир-бирига мувофиқ бўлмаган ҳамда ЖПК нормалари билан мос бўлмаган қоидалар акс этган.

Шу боис, қонунда ҳимоя қилишни таъминлаш тўғрисидаги қарор жиноят ишини юритаётган, терговга қадар текширувни амалга ошираётган орган, суриштирувчи, терговчи ва суд томонидан қабул қилинади” кўрсатилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Учинчидан, прокуратура органининг юритувида бўлган жиноят ишлари бўйича ҳимоя қилинувчи шахсларга нисбатан хавфсизлик чоралари прокурорнинг қарори билан эмас, балки дастлабки терговни олиб бораётган прокуратура терговчиси ёки дастлабки терговни назорат қилувчи прокурорнинг қарорига биноан таъминланиши мумкинлиги ҳақида нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тўртинчидан, қонунда шахсни, уй-жойни ва бошқа мол-мулкни кўриқлаш тартиби, муддатлари, кўриқлашни амалга оширишувчи орган таркибида шу вазифани бажаришга ихтисослашган махсус бўлимларни ташкил этиш ва уларни зарур моддий-техник воситалар билан таъминлаш назарда тутилмаган:

ҳимоя қилинувчи шахсга махсус индивидуал ҳимоя воситаларини ва техник воситаларни бериш тартиби, муддати, ушбу воситаларни қайтариб олиш асослари ва тартиби, воситаларга шикаст етказганлик ёки нобуд қилинганлик ҳолати юзасидан жавобгарликни назарда тутувчи нормалар кўрсатилмаган;

вақтинчалик хавфсиз жойга жойлаштириш, бошқа яшаш жойига кўчириш тартиби, ушбу чораларни амал қилиш муддати қонунда назарда тутилмаган. Шунингдек ҳимоя чоралари қўлланилган шахслар учун мўлжалланган махсус хавфсиз жой ҳамда яшаш жойларини ташкил этиш қайси орган томонидан амалга оширилиши, бундай жойлар ҳар бир шаҳар-туманда мавжуд бўлишини, тегишли орган ёки мансабдор шахснинг хавфсизлик чораси қўллаш ҳақидаги қарори (ажрими)га асосан шахсларни жойлаштиришни тартибга солувчи аниқ нормалар қонунда назарда тутилмаган. Хавфсизлиги таъминланаётган шахснинг моддий, ижтимоий таъминоти ва бошқаларга оид нормаларни ўз ичига олган қонуности ҳужжат ишлаб чиқилмаган.

Фикримизча, хавфсизлиги таъминланаётган шахснинг моддий, ижтимоий таъминотини таъминлаш, уни вақтинча ёки доимий яшаш жойи билан таъминлашда ҳудудларда махсус ихтисослаштирилган реабилитация марказлари ташкил этиш лозим бўлади.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, процесс иштирокчиларини, жумладан, одил судловга кўмаклашувчи шахс сифатида гувоҳнинг хавфсизлигини

таъминлаш бўйича қонун нормаларини қатъий белгилаш зарур. Бу ўзгариш гувоҳнинг хавфсизлигини таъминлаш орқали унинг процессуал ҳуқуқлардан тўлиқ фойдаланиши ва мажбуриятларни бажариши, иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга фаол ёрдам беришига эришиш ҳамда одил судловни таъминлаш ва келгусида асосли, қонуний ва адолатли қарор қабул қилинишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. Адолат 2021.-Б.12-13.
2. Пўлатов.А.С. Жиноят процессида гувоҳнинг процессуал мақоми, уни такомиллаштириш асослари: Юрид. фанлари бўйича фалсафа доктори... дисс. 2021.-Б.19.
3. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексига шарҳ. Умумий қисм. Саҳаддинов С. 2014.-Б.143.
4. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. Адолат 2021.-Б.208-209.
5. Гамбарян А.С. Правовая политика в области уязвимых свидетелей и потерпевших в уголовном судопроизводстве Армении.// Российский судья. -2009. - №4. -Б.37.
- ⁶Епихин А.Ю. Обеспечение безопасности личности в уголовном процессе. – СПб.: 2004. -Б.251.
- ⁷Щедрин Н.В.Введение в правовую теорию мер безопасности. –Красноярск: 2000. -Б.52.
8. Умархонов.А.Ш. Одил судловга қўмаклашувчи шахсларнинг хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий чораларни такомиллаштириш муаммолари: Юрид. фанлари номзоди....дисс. автореферати. –Т.: ИИВ Академияси, 2004. -Б.16.
9. Брусницын Л.В. Обеспечение безопасности потерпевшего и свидетеля в досудебном производстве. // Уголовный процесс. -2009. -№2. -Б.8.